

ПРОСТІР І ЧАС В ОРГАНІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ

*Фурман Оксана Євстахіївна,
доктор психологічних наук,
доцент Тернопільського
національного економічного
університету*

Розуміння проблеми *простору* в психології у форматі соціально-психологічної концепції було обґрунтоване Джекобом-Леві Морено – відомим американським психологом і психіатром, який розробив знаний у науці метод соціометрії. Ключовою тезою ученого поставало положення про те, що людина чи група завжди вплетені у деякий простір, а саме: простір цілей, ставлень, функцій та ін. [12]. Дж. Морено виокремлює відповідні поняття для пояснення теорії просторових співвідношень: конфігурації, полярності, близькості, віддалі тощо.

Примітно, – як зазначає В.П. Казміренко, – що проблемі власне соціального простору великого значення надавав П.А. Сорокін. Останній писав: «...встановити положення людини чи якого-небудь соціального явища в суспільному просторі означає визначити її(його) відношення до інших осіб або цих явищ... І далі, – указує дослідник, – що основною властивістю соціального простору є *багатовимірність* [15, с. 298]. На нашу думку, сюди належать різні речі предметного світу (наприклад, флора і фауна), продукти культури (як друга «природа», в якій живе людина), а також самі людські спільноти (група, етнос, нація, людство). П.А. Сорокін, обґрунтовуючи властивість багатовимірності, зауважує, що у цьому випадку найочевиднішими постають вертикальні та горизонтальні параметри чи характеристики. «Їх розмежування відображають явища, котрі дійсно існують в соціальному Всесвіті: ієрархії, ранги, статус, домінування і субординація, авторитет і підкорення, підвищення і пониження по службі» [15, с. 301].

У зв'язку з цим В.П. Казміренко висновує, що «...діяльність будь-якої системи припускає наявність деякого простору, де можлива...реалізація тих чи інших форм активності таких, як трудові дії, взаємодія, боротьба, конфлікт, конкуренція та ін. Параметри (або характеристики – курс. наш Ф.О.) соціально-психологічного простору постають своєрідними умовами, в котрих розгортаються усі форми активності і різні види соціальних процесів, що утворюють єдині організаційно-динамічні комплекси» [6, с. 119]. Окрім того, ці характеристики – це чинники вияву «...позицій партнерів чи суперників, формування цілей і цінностей, вибору засобів взаємодії чи боротьби...» [6, с. 120]. На наше переконання, до вищезазначених форм активності варто віднести як поведінку, діяльність, спілкування, так і вчинки людини.

Оскільки у просторі людських взаємин наявна будь-яка взаємодія та конкретні люди із їхніми різними психодуховними світами, то влучно цей простір назвати соціально-психологічним (СПП). В.П. Казміренко дає таке його визначення «...СПП – це: простір намірів і цілей; простір відношень і позицій; простір взаємозв'язків і взаємозалежностей» [6, с. 123]. Дослідник виокремлює і відповідні параметри вимірювання соціально-психологічного простору: «...цілісність (характеристика рівноваги, балансу або гармонії організації як системи), структурність (відображає рівень і міру диференційованості цілей всередині організації тощо), автономність (розкриває рівень самостійності підрозділів, їх цільове самовизначення та ін.)» [6, с. 130, 131]. Нами пропонується ще один (завершальний чи підсумковий) параметр цього простору – це саморозвитковість (актуалізує особистісні процеси самотворення або преображення людини).

Водночас простір завжди взаємопов'язаний із часом, у пізнанні природи яких утвердилися певні традиції наукового осмислення [1; 5; 6; 9; 16; 19; 20 та ін.]. І це цілком закономірно, адже “психічне формується у процесі відображення та інтеріоризації різних просторово-часових імперативів, що становлять змістову специфіку тих реальностей об'єктивного світу (предметних, соціальних, культурологічних тощо), з котрими вступає у взаємодію індивід під час свого людського становлення. Просторово-часова структура

психічної організації особи, котра досягнула відповідного рівня розвитку, починає переломлювати через себе усі зовнішні впливи, а також здійснювати вплив на всі рівні її психічної регуляції діяльності і поведінки” [9, с. 22].

Існує часова організація психіки, яка постає у вигляді *безпосередньо* (власний біологічний «годинник» індивіда) й *опосередковано* (суб’єктивно) пережитих вимірів часу.

Час, як відомо, з одного боку, є філософською категорією чи однією із форм існування матерії, а з іншого – присутній у бутті індивіда, оточує його і навіть змінює життя. Отож поза часом і без нього неможливо уявити будь-яку діяльність чи психічну активність людини.

Зазначимо, що час у психології обґрунтовували чи продовжують досліджувати такі вчені як Є.І. Головаха і А.А. Кронік, Д.Г. Елькін, В.П. Зінченко, І.П. Павлов, В.В. Плохих, О.В. Полунін, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, П. Фресс, Б.Й. Цуканов та інші вчені.

Кожна земна людина знає, що таке годинник, котрий має години, хвилини, секунди тощо. Крім того, в усіх на роботі є настінний і настільний календарі, а у ВНЗ, гімназії, школі, садочку – розклад занять. Також відомо, що існує чотири пори року, а рік складається із 12 місяців. Тому кожен має уявлення про час. Але ніхто не дасть відповідь на те, якої він форми, який на дотик, смак, вигляд, запах тощо. Водночас час характеризують як «добрий» чи «поганий», аналізують його наявність через різноманітні *події* (наприклад, закінчення школи, народження дитини). Іншими словами, люди сприймають його *опосередковано*, тобто за допомогою чогось.

У наш час кожен поспішає, тому що переживає, щоб не запізнитися на лекцію, маршрутку чи у садочок. Символом сьогоденної взаємодії є годинник. Теперішня народна приказка стверджує: “Час – це гроші!” А наші предки не те, що не спішили, а ще й глибоко вірили у прикмети. Зокрема, першу половину дня, коли сонце піднімалося на небі, вважали сприятливим часом для виконання різної роботи (садівництва, закладання хати тощо). Люди пояснювали це так: якщо воно йде вгору, то так само ітимуть справи на краще й у них. Тому цей час характеризували як “добрий”, “світлий”.

Сприятливий час пов'язували з молодим місяцем. На “молодик” стригли волосся, щоб росло, закладали нову хату тощо. Вірили, що як місяць ростиме, так і людині прибуватиме щастя, здоров'я, успіх. Не дивно, що народ склав багато прислів'їв не лише про добру, а й про лиху годину. Наприклад: “У добрий час сказати, в лихий – змовчати”; “От лиха година!”; “В добрий час почати!”.

Давні люди уявляли час як щось непорушне, застигле. Сприймали його як такий, що існує зараз, тобто теперішній. Але останній взаємопов'язаний із минулим, майбутнім і вічним, котрі незримо присутні у теперішньому (ці різновиди часу у науці прийнято називати властивостями). Минуле, тобто те, що було чи відбулося, виправити неможливо, хіба що можна відкорегувати у теперішньому його відбитку ті чи інші наслідки відповідно до вимог ситуації чи події; водночас не варто сподіватися лише на майбутнє, тому що воно непередбачуване: “Користуйся днем (сьогоднішнім) – стверджує Гораций, – найменше довіряй майбутньому”. Про час багато написано й у Біблії [2, с. 744].

На все свій час.

На все свій час,

І година своя кожній справі під небом:

Час родитись і час помирати,

Час садити і час виривати посаджене,

Час вбивати і час лікувати,

Час руйнувати і час будувати,

Час плакати і час сміятись,

Час ридати і час танцювати,

Час розкидати каміння і час каміння

громадити...

Час мовчати і час говорити,

Час кохати і час ненавидіти,

Час війни й час миру!..

Натомість, відповідно до вимог методологічного принципу об'єктивності «уявлення про час як об'єкт аналізується здебільшого фізичними науками, а суб'єктивний (той, який переживається) час вивчається у психології» [19, с. 15]. Фізики дійшли висновку, що час – це ключ до розуміння природи [14, с. 252]. «Але цей ключ

знаходиться не у фізичному світі, а в особі. Якщо час і є об'єкт, то ... він міститься в людській природі» [19, с. 18]. Отож час – фундаментальна складова усієї відображувально-поведінкової взаємодії людини із навколишнім світом.

Суб'єктивний час (той, що сприймається через події) лине із вічного (духовність – осягання – універсум), майбутнього (цінності – вчинкові дії – індивідуальність), через теперішнє (норми – діяльність – особистість) у минуле (знання – поведінка – суб'єкт). Проте своєрідним місточком, за С.Л. Рубінштейном, чи відправною точкою на «стрілці суб'єктивного часу» є теперішнє. Вічне суголосне творчості, майбутнє – еталону моральності, теперішнє – соціальності, а минуле – досвідності.

Зрозуміло, що у просторі й часі відбуваються різноманітні процеси дій, тиску, влади, а також людська взаємодія, пропаганда та ін., що належать до такого відомого феномена дійсності як *вплив*.

Воднораз простір-час – це основні категорії впливу. Відтак у просторі та часі виникає або здійснюється вплив й, водночас, у кожному дійстві впливу наявний свій просторово-часовий континуум.

Така теоретична конфігурація дала змогу нам виокремити феномен впливу, який постає у просторі-часі – першим параметром інноваційно-психологічного клімату. Під параметрами, вслід за В.П. Казміренком, будемо розуміти “ті комплексні чи одиничні характеристики, які, з одного боку, є властивостями аналізованої реальності, а з другого – можуть використовуватися як змінні її вимірювання” [6, с. 81].

У психологічній літературі вживають такі найпоширеніші поняття клімату, як психологічний, соціально-психологічний, організаційний та інші. Перший характеризують як такий, що обґрунтовує емоційний настрій, морально-психологічний стан людини і виявляється у процесі спілкування. Відтак під час його дії на афективному рівні відображаються особисті та ділові взаємини учасників колективу, їхні вартісні спрямування, норми та бажання тощо. Воднораз соціально-психологічний клімат, зонайперше, висвітлює систему відносин між членами колективу (реакції, соціальні дії), тобто міжособистісні чи безпосередні взаємостосунки. Рівень, де останні формуються «в якісні структури і здійснюють

вплив на життєдіяльність – мала група. У групі 7-20 осіб існує соціально-психологічний клімат, а в групі 50-100 і більше людей міжособисті взаємини групуються в 3-5 самостійних підструктури» [6, с. 106, 107]. Між ними виникають свої відносини, котрі досліджує організаційний клімат, що залежить також і від тих процесів, які сформувалися у соціально-психологічному кліматі.

Клімат – це «частина соціально-психологічного простору організації, психологічне поле» [11], на якому розгортається праця людини, «плацдарм життєдіяльності особистості» [13]. Він, як якісна системна характеристика міжособистісних стосунків людей, котрі розгортаються в межах будь-якої соціальної організації (виробничої, освітньої, правової тощо), впливає на продуктивність, ефективність їхньої діяльності, а конкретніше – на міру працездатності, сприяє реалізації громадянської та особистої активності, а відтак стимулює розвиток суспільства, оскільки актуалізує творчий потенціал людства та окультурює стосунки.

Загалом термін «клімат» введений давньогрецьким астрономом Гіппархом у II ст. до н.е. Сьогодні у природознавстві під кліматом розуміють статистичний режим умов погоди, що характерний для даної місцевості Землі. Воднораз кліматичні фактори (температура, вітер, радіація, вологість, атмосферний тиск, хмарність тощо) тісно взаємодіють із людиною та суттєво впливають на її психічні стани і поведінку. Зазначений зв'язок між самопочуттям індивіда та кліматичними факторами підтверджує слушність ідеї кліматичного детермінізму, що у психології осмислена як принцип: «зовнішні причини діють через внутрішні умови» (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, С.Л. Рубінштейн, О.Я. Чебикін). Адже клімат впливає як на фізіологічний, психічний, соціальний стани особи, так і на її конкретну діяльність (звідси, скажімо, підвищена або понижена працездатність, особливості ставлення до справи і самопочуття). Відтак очевидно, що проблематика клімату є актуальною не лише в розумінні природної взаємодії у системі «людина – світ», а й у психологічному осмисленні міжособистісної та міжгрупової, де наявний соціально-психологічний (СПК), організаційний (ОК) чи інноваційно-психологічний клімат (ІПК).

Здійснений стислий огляд психологічного і соціально-психологічного кліматів дає змогу стверджувати та погоджуватися із позиціями Л.М. Карамушки [7], Н.Л. Коломінського [10], Б.Д. Паригіна [13], що не слід їх розмежовувати. Це свідчить про те, що вони охоплюють як процеси морального, психологічного й соціального стану людей, так і взаємини між ними, а найголовніше – це їхній загальний емоційний настрій та налаштування. Л.М. Карамушка «виокремлює три основних види психологічного клімату: з позитивною, негативною та нейтральною спрямованістю» [7, с. 142] і зазначає, що він «є суб'єктивним відображенням об'єктивної реальності, тобто життєдіяльності колективу, суттєвим фактором впливу на його діяльність, процеси управління ним» [7, с. 147].

Водночас В.П. Казміренко переконаний, що не слід ототожнювати СПК і ОК, оскільки перший найчастіше відображає безпосередні міжособистісні стосунки, котрі властиві малим групам, а другий, щонайперше, – міжгрупові, хоча й враховує міжсуб'єктні стосунки. Це – вихід на новий методологічний рівень і, згідно з цим підходом, аналізу підлягають не тільки безпосередні, а й опосередковані взаємини. Відтак можна констатувати, що ОК має свою природу і «знаходить відображення у системі трьох основних параметрів: соціально-психологічного простору організації, інформаційного і ділового обмінів, способів і засобів активізації діяльності елементів організації на всіх рівнях» [6, с. 108].

Зрозуміло, що «сприятливий, або здоровий клімат» [7, с. 142] у найзагальнішому розумінні слова супроводжує науково-технічний прогрес суспільства, адже розв'язує питання соціального і психологічного потенціалу людства. Він може розглядатися через такі показники: 1) рівень долучення осіб до діяльності, 2) ступінь психологічної ефективності відповідної діяльності, 3) потенціал колективу і кожного суб'єкта зокрема тощо. Отож, позитивний клімат створює відповідну культуру у взаєминах, є чинником формування й активності особистості, передумовою стимулювання її творчої і духовної самореалізації. А його важливими ознаками є задоволення від праці, позитивний настрій та налаштування, взаєморозуміння між людьми, їхня згуртованість, продуктивність, стабільність,

міжсуб'єктний і міжгруповий генезис, саморегуляція і самоорганізація, а також творча атмосфера.

Інноваційно-психологічний клімат функціонує у модульно-розвивальній системі навчання, котра, як науковий проект інноваційної освіти, реалізує соціально-культурну парадигму суспільного розвитку України; має на меті науково-практичне обґрунтування школи майбутнього – школи культури і духовності; обґрунтовується як єдність міждисциплінарної теорії, вітакультурної методології, соціально-психологічної технології і практики експериментування у закладах освіти; втілює вимоги ідей культури і розвитку, принципів ментальності, духовності, розвитковості і модульності [17; 18].

Під інноваційно-психологічним кліматом розуміємо набір стійких характеристик (діалогічність, довіра, продуктивність, працездатність), які сутнісно визначають модульно-розвивальну систему, впливають на форми активності людей у групі, їхній емоційний і моральний стан та настрій, міжгрупові стосунки. До його структури належать: а) психологічний вплив та його класи; б) полімотивація та сфери умов її розгортання, в) освітнє спілкування та його аспекти; г) позитивно-гармонійна Я-концепція та її компоненти [3].

Наочно подамо змістову і параметричну суть різновидів клімату в психології (табл.).

Таблиця

Структурно-змістові особливості різновидів клімату в психології

Структура проявів СПК (за Б.Д. Парігіним) відображена у ставленнях [13, с. 12-14]	Параметрична структура організаційного клімату (за В.П. Казміренком) [6, с. 108]	Параметрична структура інноваційно-психологічного клімату (за О.Є. Фурман) [3, с. 26]
Один до одного (емоційність та упредметнення)	Соціально-психологічний <i>простір</i> організації	Психологічний <i>вплив</i> у вітакультурному <i>просторі-часі</i>
До загальної справи (емоційні та предметні параметри психічного налаштування)	Мотивація поведінки та оргдосягнень, котра постає у <i>полімотивації</i> та сферах й умовах її активізації	<i>Полімотивація</i> та сфери умов її розгортання
До світу (система ціннісних орієнтацій особистості)	Інформаційно-діловий <i>обмін</i> як фактор організаційної життєдіяльності	Освітнє <i>спілкування</i> та його <i>аспекти</i> як інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди <i>обміну</i>
До себе (самосвідомість, самоствавлення та ін.)	—	Позитивно-гармонійна <i>Я-концепція</i> та її компоненти

Змістово-сутнісні особливості		
<p>Переважно відображає <i>безпосередні</i> стосунки, які властиві малим групам у колективі</p>	<p>Щонайперше характеризує організаційно <i>опосередковані</i>, тобто <i>міжгрупові</i>, взаємини, хоча враховує й міжособистісні, котрі наявні в малих групах</p>	<p>Поєднує безпосередні й опосередковані освітньо-вчинкові стосунки учасників взаємодії, котрі зреалізують <i>інноваційні зміни</i> (реформування, модернізаційні дії тощо)</p>

Правомірність функціонування чотирьох параметрів, де один займає важливе положення, перегукується із юнгіанським принципом кватерності. «Кватерність К.Г. Юнг розумів як універсальний архетип, логічну передумову будь-якого цілісного судження. Наприклад, щоб описати горизонт як ціле, потрібно згадати чотири сторони світу... Чотири елементи трапляються всюди, і насамперед у людських психічних функціях: відчуття (сенсорика), мислення (логіка), почуття (етика, емоції), інтуїція (апріорне знання)... Кватерність ... має структуру 3+1, у якій один з елементів займає особливе положення або має порівняно іншу природу... Саме четвертий, доповнюючи тих трьох, робить їх чимось єдиним, символізуючи Універсум» [цит. за 4, с. 36–38]. Відповідно до цього, перших три параметри формують зовнішньо-внутрішній контур психічної регуляції особи, а останній – являє собою суто внутрішнє ядро її самоорганізації.

Я-концепція центрується як внутрішнє «зняття» трьох попередніх параметрів у такий спосіб, що піднімає на більш високий рівень загальне розуміння об'єкта – феномена інноваційно-психологічного клімату.

Варто зауважити, що К. Юнг говорить і про п'ятий, головний елемент, який виконує «трансцендентну функцію, ... являє собою посередницьку основу, «міст» для об'єднання протилежних функцій, одна з яких – свідомо (домінує), а друга – витіснена у підсвідомість

(опозиційна). В результаті з'єднання полярних протилежностей оживає спільний архаїчний корінь, первісна ментальність, з якої беруть початок всі диференційовані функції» [цит. за 8, с. 423]. У зв'язку з цим З.С. Карпенко обстоює «ідею п'ятерності як базову психоментальну матрицю психологічного методологування» [8].

У нашому дослідженні попередньо зазначено, що виокремлені чотири параметри ПК (вплив, полімотивація, спілкування, Я-концепція) *перегукуються із принципом кватерності*, оскільки ПК як п'ята узагальнювальна психосоціальна даність хоча й утримує певний ноуменальний матеріал, але сутнісно не належить до сфери трансцендентного. Вочевидь цей клімат стосується вчинково-організованої реальності соціального повсякдення, а тому у ньому переважає феноменологічний зміст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 31–37.
2. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту / Переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.
3. Гуменюк (Фурман) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу / О.Є. Гуменюк (Фурман): [монографія]. – Ялта–Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
4. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О.А. Донченко, Ю.В. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
5. Зинченко В.П. Время – действующее лицо / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2001. – №6. – С. 36–54.

6. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций : [монография] / Вячеслав Петрович Казмиренко. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
7. Карамушка Л.М. Психологія управління: навч. посібн. / Людмила Миколаївна Карамушка. – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.
8. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
9. Ковалев Г.А. О системе психологического воздействия / Г.А. Ковалев // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М.: АПН СССР, 1989. – С. 4–43.
10. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): [монографія] / Наум Львович Коломінський. – К.: МАУП, 2000. – 286 с.
11. Левин К. Типы конфликтов / Курт Левин // Психология личности; [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря]. – М.: МГУ, 1982. – С. 93–96.
12. Морено Дж. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе / Дж. Морено. – М.: Иностран. лит., 1958. – 289 с.
13. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива. Пути и методы изучения / Борис Дмитриевич Парыгин; под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1981. – 192 с. – (Ин-тут социально-экономических проблем АН СССР).
14. Пригожин И. От существующего к возникающему / И. Пригожин. – М.: Наука, 1985.
15. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / П. Сорокин. – М.: ИПЛ, 1992. – 643 с.
16. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. 6. – С. 88–130.

17. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.
18. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. / А.В. Фурман – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
19. Цуканов Б.И. Время в психике человека / Б.И. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
20. Элькин Д.Г. Восприятие времени / Д.Г. Элькин. – М.: АПН РСФСР, 1962. – 212 с.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

*Свідерський Ю.Ю.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри змісту й
методик навчальних
предметів ТОКІППО*

Термін гендер в сучасному розумінні означає систему поглядів на соціальні відмінності між жінками та чоловіками, які змінюються з часом та варіюються у широкому діапазоні як в різних культурах, так і в межах однієї культури.

Гендерні відмінності формуються у процесі соціалізації - навчання ролі чоловіків і жінок, який відбувається від перших днів народження до статевозрілого віку, і меншою мірою - пізніше. На це впливають сімейне виховання, школа, взаємодія з іншими дітьми та ігрова активність. Розуміння відмінностей між статями формується починаючи приблизно з двохрічного віку.

На формування гендеру в процесі соціалізації впливають взаємопов'язані гендерні практики й стереотипи: